

३०) पसायदान भाग - १ आता विश्वात्मके देवे । येणे वाग्यज्ञे तोषावे॥

ह. भ. प. श्री. सुभाष महाराज गेठे

पसायदान ही एक आदर्श प्रार्थना आहे. विश्वात्मक शिष्याने विश्वात्मक श्रीगुरूंकडे विश्वकल्याणाचे केलेले मागणे म्हणजे पसायदान आहे. समाजरचना कोणत्या तात्विक सिद्धांतावर आधारीत असावी व कोणत्या विघातक वृत्तीवर नसावी याचा विचार श्री ज्ञानेशांनी यामध्ये मांडला आहे. आजकाल सर्वसाधारणपणे शाळा, महाविद्यालय, सभा, समारंभ व अगदी स्मशानातही पसायदान म्हटले जाते. प्रार्थनेत अद्भुत रहस्य आहे. वेदकालापासून प्रार्थना चालत आलेली दिसते. त्यामुळेच की काय जगातील सर्व धर्मांमध्ये प्रार्थनेला आदराचे स्थान आहे. मन, बुद्धी समर्पण करून शुद्ध भावाने केलेली प्रार्थना दुःखसंबंधरहित केवळ सुख प्राप्तीचे आदर्श माध्यम तर आहेच पण अशी प्रार्थना देवालासुद्धा अधिक आवडते.

मन्मना भव मद्भक्तो मद्याजी मां नमस्कुऱु।

मामेवैष्यसि युक्तैवमात्मानं मत्परायणः॥३४॥ अ.९

प्रार्थना केवळ कंठापासून न करता ती समर्पण भावयुक्त हृदयापासून असावी. गांधीजी म्हणत की, शरीरासाठी जसे अन्न तसे आत्म्यासाठी प्रार्थना आवश्यक आहे. भावपूर्ण प्रार्थना हे मनाचे उत्तम स्नान आहे. प्रार्थना विवेक जागृत करण्याचे उत्तम माध्यम असते. स्वतःचे अस्तित्व विसरून परमात्म्याचे अस्तित्व अनुभवण्याचे स्थान असते आणि इंद्रियातीत अनुभवात समरस होऊन अलौकीक दिव्यत्वाची प्रचिती तेथे

असते. श्री ज्ञानेश्वर महाराजांची 'हरिरेवजगज्जगदेव हरिः' अशी व्यापक भूमिका झाल्यामुळे त्यांची निष्काम विश्वकल्याणाची मागणी पसायदानात आहे. माऊलींसारखे दिव्य पुरुष हे जगातील तापत्रयाने युक्त अज्ञानी जनांचे आणि शुद्ध-बुद्ध-मुक्त सच्चिदानंदधन परमात्मा यांच्यामधील सेतू बनत असतात. ह्या संतसेतुद्वारेच विश्वोद्धार होत असतो. श्री ज्ञानेश्वर महाराजांची ही विश्वकल्याणाची मागणी आहे. खऱ्या मनापासून केलेल्या प्रार्थनेला परमात्मासुद्धा धावून येतो. हे आपणास धृवबाळ, प्रल्हाद, गजेंद्र, द्रौपदी, कुंती व रन्तिदेव इत्यादी उदाहरणाने समजते.

याविषयी तुलशीदासजींचा एक अनुभव सापडतो. 'तुलसी 'रा' के कहत ही; निकसत पाप पहाड। फिर जावन पावत नही, देत 'म'कार केवाड।।' भगवद्कृपेचा मूळ आधार प्रार्थना आणि नामजप आहे. कारण त्यात जीवाची हृदयापासूनची आर्त हाक असते व त्यातूनच परमात्म्याच्या व्यापकतेची अनुभूती येते. यातूनच ईश्वराविषयीचा विश्वास व्यक्त होतो. प्रार्थनेच्या ज्या क्षणी प्रार्थी सर्वस्वी भगवद् समर्पण होतो त्याच क्षणी परमात्मा त्याची योगक्षेमाची सर्व जबाबदारी घेतो. ते एकवटूनि जिये क्षणी। अनुसरले गा माझिये वाहणी। तेव्हाची तयाचि चिंतवणी। मजचि पडली।।

श्री ज्ञानेश्वर महाराजांचे जीवन बहुजन हिताय, बहुजन सुखाय असे आहे. पसायदानातून विश्वात्मक परमात्म्याचे स्मरण होते. वैदिक प्रार्थनेला जितके महत्त्व आहे तितकेच पसायदानाला आहे.

दुर्जनः सज्जनो भूयात् सज्जनः शान्तिमाप्नुयात्।

शान्तो मुच्येत बन्धेभ्यो मुक्तश्चान्यान् विमोचयेत्॥

जो मनुष्य दुर्जन आहे त्याने सज्जन व्हावे, सज्जनाला शांतीचा लाभ प्राप्त होवो. शांत मनुष्य जन्ममरणरूपी बंधनातून मुक्त होवो आणि मुक्तजनांनी जनकल्याण करावे हेच साध्य पसायदानातून होते, म्हणून

तन्मयतेने विश्वप्रार्थना अर्थात पसायदान म्हणावे. हाच सुख शांती आणि भगवद्प्राप्तीचा मूळमंत्र आहे.

आता विश्वात्मके देवे। येणे वाग्यज्ञे तोषावे।

तोषोनि मज द्यावे। पसायदान हे।।१।।

सद्गुरू निवृत्तिनाथांच्या आज्ञेनुसार श्रीमद्भगवद्गीतेवरील आपले निरूपण पूर्ण झाल्यानंतर; अर्थात ज्ञानेश्वरी हा ग्रंथ सिद्ध झाल्यावर समारोपात श्री ज्ञानेश्वर महाराज हे मागणे मागत आहेत.

‘आता’ या शब्दाने सदर प्रार्थनेचा प्रारंभ होतो. गीर्वाणभारतीमधील ‘अथ’ या शब्दाचे देशी रूप म्हणजे ‘आता’. ‘अथ’ हा वैदिक वाङ्मयाच्या परंपरेत मंगलवाचक शब्द असल्याने प्रार्थनारंभी या शब्दयोजनेने ज्ञानराज माउली मंगलही साधतात.

काही घटना घडून गेल्यानंतर त्याच्या पुढील वाटचाल निर्देशित करण्याकरिता ‘आता’ हा शब्दप्रयोग सर्वश्रुतच आहे. या अर्थाने इथे विचार करायचा झाला तर; अर्जुनविषादापासून मोक्षसंन्यास योगापर्यंत असणारा, भगवानव्यासकृत अक्षरबद्ध असणारा श्रीकृष्णार्जुन संवाद प्राकृत भाषेत केला.

“...धर्मकीर्तन हे सिद्धी गेले।” आता...“मला या मोबदल्यात काहीतरी हवंय!”

श्री ज्ञानेश्वर महाराज आपला मागण्याचा हक्क सांगत आहेत. कोणत्याही क्षेत्रात कार्यरत असणाऱ्या व्यक्तीने श्री ज्ञानेश्वर महाराजांच्या पसायदानातील प्रारंभीचा हा बारकावा लक्षात घेण्याजोगा आहे. ते मागतात, परंतु कधी? अगोदर त्यांनी आपले कर्तव्य चोखपणे बजावले आहे. बरेचदा लोक आपला हक्क सांगताना दिसतात. मात्र त्यांना आपल्या कर्तव्याचा विसर पडलेला दिसतो. आपले कर्तव्य करता-करता आपल्याला हक्क प्राप्त होत असतो.

‘वाग्यज्ञ’ हे श्री ज्ञानेश्वर महाराजांचे कर्तव्य आहे. ते त्यांनी चोख बजावले व मग ते म्हणतात, ‘आता मज द्यावे’.

शब्दरूप अग्रीमध्ये शब्दांची आहुती देणे, म्हणजे वाग्यज्ञ :

एकी शब्दी शब्दु यजिजे। तो वाग्यज्ञु म्हणिजे।।

माउलींच्या वाग्यज्ञाची पार्श्वभूमी पहायची झाल्यास, केवळ ज्ञानेश्वरीच्या आरंभापासून म्हणता येणार नाही. खुद्द माउलींच्याच शब्दात सांगायचे झाले तर, माझ्या वाचेल्या हे का शक्य झाले याचा खुलासा देताना म्हणतात,

माझिया सत्यवादाचे तप। वाचा केले बहुत कल्प।

तया फळांचे महाद्वीप। पातले प्रभू।।३२।। अ. १६

अनेक कल्प ‘सत्यवचन’ हे तप माझ्या वाणीने घडले तेव्हा हा वाग्यज्ञ पूर्ण झाला.

हे कुणापुढे ज्ञानराज बोलतात? तर ते विश्वात्मक देवापुढे. संस्कृतमधील ‘दिव्’ या धातूपासून (क्रियापदापासून) देव हा शब्द बनतो. ‘दिव्’च्या अनेकविध अर्थपैकी एक आहे ‘प्रकाशणे’. ज्याच्या प्रकाशाने हे संपूर्ण विश्व प्रकाशमान आहे. ‘तत्तेजो विद्धि मामकम्’. तो स्वयंप्रकाशी आहे. असा विश्वात्मक देव कोण? तर माझे श्रीगुरू निवृत्तिनाथ महाराज म्हणजेच विश्वात्मक देव आहेत.

“विश्वात्मकु हा माझा। स्वामी श्रीनिवृत्तीराजा।।”

आपले गुरू श्रीनिवृत्तिनाथ हे आपले थोरले बंधू आहेत अशी केवळ एक व्यक्ती म्हणून त्यांच्याकडे पाहत नाही. गुरू हे एक तत्त्व आहे, आणि ते किती व्यापक आहे त्याचा निर्वाळा ज्ञानेश्वरीच्या अठराव्या अध्यायाच्या अखेरीस देताना माउली म्हणतात -

स्थावर, जंगमासह प्राणिमात्रांचा भार वाहण्यास न कंटाळण्याची क्षमावृत्ती पृथ्वीला ज्यांच्याकडून मिळाली, जगाला शांत करणारे अमृत

चंद्राला ज्यांच्याकडून लाभले, जगातील अंधकार नष्ट करण्याकरिता सूर्याकडे असणारा प्रकाश ज्यांनी सूर्याला पुरवला, समुद्राला पाणीपुरवठा ज्यांनी केला, पाण्याला माधुर्य व माधुर्याला सुंदरता ज्यांच्यामुळे आली, वान्याला शक्ती ज्यांच्याकडून मिळाली, ज्यांच्यामुळे आकाश ऐसपैस झाले, ज्यांच्यामुळे 'ज्ञान' हे प्रकाशमान, सार्वभौम सम्राट झाले, वेदाला ज्यांच्यामुळे चांगले बोलता येते व ज्यांच्यामुळे अगदी सुखालाही भरभराट आली, एवढेच काय तर या विश्वाला आकार ज्यांच्यामुळे प्राप्त झाला, असे श्री गुरू निवृत्तिनाथ महाराज होय.

“तो सर्वोपकारी समर्थु। सद्गुरू श्रीनिवृत्तिनाथु॥” अशा सामर्थ्यसंपन्न, विश्वात्मक श्रीगुरूंनी मला पसायदान द्यावे. पसाय म्हणजे प्रसाद. ज्याच्या सेवनाने अखंड प्रसन्नता लाभते त्यास प्रसाद म्हटले जाते. “प्रसादस्तु प्रसन्नता.”

देखे अखंडित प्रसन्नता। आथि जेथ चित्ता।

रिगणे नाही समस्ता। संसार दुःखा॥३३८॥ अ. २

ज्ञानराज माउली गुरुदेवांना प्रसादाचे दान मागतात. मात्र 'तोषोनि मज द्यावे' यातील तोषोनि या शब्दाने ते सूचित करतात की, माझ्या या ग्रंथावर प्रसन्न होऊन ते दान प्रसन्नपणाने द्या.

आता मुद्दा असा आहे की, स्वामीने सेवकाच्या कृत्यावर प्रसन्न व्हायचे की नाही हे सर्वस्वी स्वामीच ठरविणार ना? मग इथे श्रीगुरूंनी 'संतुष्ट असावे' हा निर्णय ज्ञानोबाराय कसा करतात?

तर श्री ज्ञानेश्वर महाराजांचा हा आग्रह असायलाच हवा. कारण गीतेवर भाष्य करावे ही श्रीगुरूंची आज्ञा आहे.

गीतेवरती टीकात्मक ग्रंथ निर्माण करणे हे किती कठीण होते याचा परिहार देताना माउली सांगतात, मला जर या ग्रंथनिरूपणाऐवजी दुसरी काही कामे सांगितली असती तर ती मला सोपी होती.

उदाहरणार्थ, संपूर्ण पृथ्वी सोन्याची करणे शक्य होते; चिंतामणी रत्नांचे डोंगर उभे करता आले असते; आकाशातील तारकांचे रूपांतर चंद्रामध्ये करणे कठीण नाही; कल्पतरूंची उद्याने बनवणे अवघड नाही; परंतु गीतेच्या अक्षरांचा अर्थ प्रकट करणे अवघड आहे.

असे अवघड कार्य मी आपल्या आज्ञेने पार पाडले, याचा संतोष आपणास असावा म्हणून 'तोषोनि मज द्यावे!' दुसरा याबाबतचा प्रबळ युक्तिवाद असा मानता येईल की, 'ॐ नमोजी' पासून ज्ञानदेवांच्या प्रत्येक अक्षराचे प्राकट्य हे निवृत्तिनाथांच्या उपस्थितीत झाले आहे.

हे सारस्वताचे झाड आपण लावले आहे. तेव्हा आपल्या अवधानरूप अमृताने याला शिंपले तर हे वाढेल;

तेवी मी जे जे बोले। ते प्रभू तुमचेचि शिकविले।

म्हणोनि अवधारिजो आपुले। आपण देवा।।१८।। अ. ११

असे अनेकदा श्रीगुरूंना ज्ञानदेव बोलत होते.

निवृत्तिनाथांचेही बारकाईने या निरूपणाकडे लक्ष होतेच. म्हणून काही ठिकाणी निवृत्तिनाथांनी ज्ञानदेवांना सूचना केल्या आहेत.

तू संतस्तवनी रतसी। तरी कथेची से न करिसी।। किंवा

हे तुज बोलावे नलगे काही। आता ग्रंथा चित्त देई।।

याप्रमाणे श्रीगुरूंच्या अधिकाराचे प्राकट्य दिसते. श्रीगुरूंच्या अवधानपूर्वक उपस्थितीतच ग्रंथ आकाराला आला. अर्थात हा वाग्यज्ञ पार पडला म्हणून आता कोणत्याही अर्थाने श्रीगुरूंच्या नाराजीचे कारण नसावे. त्यांनी प्रसन्न होऊनच हे दान द्यावे ही ज्ञानदेवांची अपेक्षा आहे.

जे खळांची व्यंकटी सांडो। तया सत्कर्मि रति वाढो।

भूता परस्परे पडो। मैत्र जीवांचे।।२।।

पहिल्या ओवीमधून श्री ज्ञानेश्वर महाराजांनी मागणीचे प्रास्ताविक

केले. प्रत्यक्षात आपल्या मागण्यास या दुसऱ्या ओवीपासून ते आरंभ करतात.

सामाजिक अस्थिरता निर्माण करणारा घटक म्हणजे खळ. त्या खळापासून मागणीला सुरुवात केली आहे. 'खळ' ही एक वृत्ती आहे. इतरांचे नुकसान झाले पाहिजे एवढाच उद्देश त्या वृत्तीमध्ये असतो. मग भलेही त्यासाठी आपला प्राण गेला तरी बेहतर मात्र दुसऱ्याला त्रास होणे अपेक्षित. स्वतः पंतंग मरून अंधार करतो. माशी स्वतः मरून वांतीच्याद्वारे अन्न बाहेर काढते.

तो पंतंग (एक कीटक) त्या दिव्याच्या ज्योतीवर झडप मारतो. त्या चटक्याने तो मरतो, मात्र त्या झटापटीत दिवा विझून तो अंधार करतो. माशी गिळली गेली तर ती मरणार हे निर्विवाद तथापी खाणारास वांतीचा त्रास. आपल्या जिवाची पर्वा त्या माशीला नसते.

तैसे कश्मळ आठवी। आचरण जे।।

यांना खळ म्हणायचे.

अशा प्रवृत्तीच्या माणसांकडे विद्या, धन किंवा शक्ती असली तरी त्याचा उपयोग ते समाजास उपद्रव करण्यासाठीच करतात.

विद्या विवादाय धन मदाय।

शक्तिः परेषां परपीडणाय।।

पसायदानाचा प्रारंभ या वर्गाच्या परिवर्तनाविषयी माउली करतात. ते लोक दुष्ट आहेत. समाजाला त्यांचा उपद्रव आहे. त्यांची कृत्ये ही संयमी व्यक्तीलाही संताप आणणारी आहेत. मग अशा माणसांचाच नाश व्हावा असा विचार सामान्य माणूस करू शकेल. ते स्वाभाविक आहे. ज्ञानदेव मात्र त्या मंडळींच्या नाशाचा विचार करत नाहीत. ते त्यांची वृत्ती पालटण्याची उदात्त प्रार्थना करतात.

श्री ज्ञानेश्वर महाराज हे संत आहेत. याबाबतीत संत आणि भगवंत

यांमध्ये तफावत दिसते. भगवंत खळाला संपवतात, तर संत खळवृत्तीला सुधरवतात, श्रीकृष्ण कंसाला मारतात. संत असणारे नारद दरोडेखोराला वाल्या कोळ्याला महाकवी बनवतात. देव खळाचा निग्रह करतात व संत खळाला अनुग्रह देतात. म्हणून त्याची खळवृत्ती नष्ट व्हावी यासाठी, व्यंकटी सांडो!

वृत्तीतला वाईटपणा गेला मग ती वृत्ती रिकामी कशी राहणार? तिला काही आलंबन हवे. चांगले काही घडण्याच्या प्रक्रियेत दोन बाबी असतात. एक दोषापनयन व दुसरे गुणाधान. दोष काढून टाकायचे व गुणांचे संक्रमण करायचे. शेतातील तण, झाडे-झुडपे काढून नांगरणी करून स्वच्छ केले म्हणजे दोषापनयन झाले, परंतु ते शेत तसेच ठेवण्यात काय तात्पर्य?

त्यात गुणाधान म्हणजे काही बीजारोपण अर्थात पेरणी केली तर, फायदा असतो.

तद्वत वृत्तीतील खळपणा गेला. दोष संपला. आता गुणाकडे ती प्रवृत्त व्हावी यासाठी, तया सत्कर्मी रति वाढो!

बुद्धीने सत्कृत्याची प्रेरणा देहेन्द्रियांना द्यावी. चांगल्या गोष्टींची आवड बुद्धीला लागावी, 'सत्कर्मी रति वाढो'.

सत्कर्मी रति वाढो या पंक्तीतील 'वाढो' या शब्दयोजनेतील बारकावा लक्षात घेण्याजोगा आहे. कितीही खळ मनुष्य असला तरी अंशतः त्याला सत्कर्माची जाणीव ही असतेच. यासंबंधी श्रीसंत गुलाबराव महाराजांचा विचार पाहण्याजोगा आहे. ते म्हणतात, नाण्याला जशा एक छापा व काटा या दोन बाजू असतात तशा अंतःकरणालाही दोन बाजू असतात. एक विचारात्मक व दुसरी विकारात्मक.

ज्यांची विचारात्मक बाजू वर असते ते सत्कृत्य करणारे सज्जन ठरतात; तर विकारात्मक बाजू प्रबळ असणारे दुष्कृत्य करून आसुर

(दुर्जन) ठरतात. त्यामुळे सज्जनातही अंशतः खळपणा व खळातही काहीसा चांगुलपणा असतोच.

त्या खळाची व्यंकटी सांडली म्हणजे वाईट वृत्ती गेली की, त्याच्या ठायी असलेल्याच चांगुलपणाची वृद्धी व्हावी. त्याची सत्कृत्यातील गती वाढावी यासाठी 'तया सत्कर्मी रति वाढो.'

दुष्कृत्य टाकून लोकोपयोगी कृती करणे याला व्यवहारात 'सत्कर्म' म्हणूनच संबोधले जाते. अन्नछत्र, पाणपोई, सार्वजनिक ठिकाणची स्वच्छता अथवा अनाथालय इत्यादि. ती कर्मे स्थूलमानाने आपण सत्कर्म म्हणून मानतो.

तथापि पसायदानात 'सत्कर्म' ही संज्ञा येतेच. त्याची संकल्पना स्पष्ट होण्याकरिता ज्ञानेश्वरीतच पहायचे झाल्यास,

संतासवे वसता। योगज्ञानी पैसता।

गुरूचरण उपासिता। वैराग्येसी।।

येणेचि सत्कर्मे ।

असा सत्कर्माचा उल्लेख सापडतो.

संतांचा सहवास, योग व ज्ञानाची चर्चा आणि विरक्तवृत्तीने गुरूसेवा या कृतींचा अंतर्भाव माउलींना अभिप्रेत असलेल्या सत्कर्मात होतो. अशा सत्कर्मात मनुष्य प्रवृत्त असेल तर तो कदापिही खळ बनण्याचा धोका नाही.

खळांचा खळपणा जाऊन सत्कर्मात रत झालेल्या व्यक्तींनी मिळून जो समाज बनलेला असेल त्या समाजात परस्परांविषयी आत्मीयता असावी. बंधुभावाची जोपासना व्हावी यासाठी पुढची मागणी आहे, 'भूता परस्परे पडो मैत्र जीवांचे'.

वास्तविक जगामध्ये दुर्जन लोकांचे संघटन मजबूत असते. त्यांचा मैत्रभाव हा सज्जनांपेक्षा नक्कीच दृढ असतो. अशा समूहांचा समाजाला

उपद्रव असतो. सज्जनांच्या संघटनाने मात्र सात्त्विक, सशक्त समाज निर्माण होऊ शकतो. यासाठी प्रथम पायरी व्यक्तिविकास, म्हणजे खळांची व्यंकटी सांडो व सत्कर्मात रति वाढो. याच्या व्याप्तीसाठी परस्परांमध्ये मैत्र भाव असावा.

समान शीले व्यसनेषु सख्यं।

सारखा स्वभाव, समान आवडी यावरून मैत्री होते. 'सत्कर्म' या निकषावर माणसांचा मैत्रभाव ज्ञानदेवांना अभिप्रेत आहे. खऱ्या मैत्रीमध्ये गरिबी-श्रीमंती, जात, प्रांत, हुद्दा असे संकोचित निकष नसतात. अजरामर ठरलेल्या मैत्रीच्या उदाहरणातील प्रातिनिधिक स्वरूपात कृष्ण-सुदामा एवढा उल्लेख बराचसा बोलका ठरेल.

'भूता' या शब्दाने मनुष्य तथा समस्त प्राणिमात्र तर आलेच, त्याचप्रमाणे पृथ्वी, आप, तेज, वायू व आकाश ही पंचमहाभूतेही श्री ज्ञानेश्वर महाराजांना अभिप्रेत आहेत.

पंचमहाभूतांच्या पंचीकरणातून सृष्टी साकारली आहे. या महाभूतांचे परस्पर वैर आहे.

तरी तत्त्वा परस्परे। उघड जातिस्वभाव वैरे।

नव्हे पृथ्वीते नीरे। न नाशिजे॥१४३॥

नीराते आटी तेज। तेजा वायूसी झुंज।

आणि गगन तव सहज। वायू भक्षी॥१४४॥ अ. १३

पाणी पृथ्वीचा नाश करते. तेज म्हणजे अग्नी पाण्याला आटवते. वायूची भीती अग्नीला असते, तर आकाश वायूचे स्वतंत्र अस्तित्व टिकू देत नाही. तथापि या पाचांचा सम्यक् समन्वय ईश्वराने घडवला आहे. ईश्वर सत्तेने ही पाचही महाभूते परस्परांशी मैत्र भावाने वागतात, म्हणून तर जीवसृष्टीला अस्तित्व आहे. तेव्हा प्रत्येक मनुष्याने परस्परांशी आणि या पाचांशीही मैत्रभावाने वागावे. आज पृथ्वीवर हजारो फूट खोल

कूपनलिका घेऊन तिची चाळण मनुष्य करत आहे. विकासाच्या नावाखाली शहरीकरण, औद्योगिकीकरण, रस्ते बांधणीसाठी अनेक डोंगर पोखरून पृथ्वीला विद्रुप करण्यात येत आहे. पाण्याचे प्रदूषण मोठ्या प्रमाणावर चालू आहे. कारखान्याचे रसायनयुक्त सांडपाणी नद्यांमध्ये सोडून नद्यांना गटाराचे स्वरूप आले आहे. कारखाने आणि वाहनांच्या धुराने वायूला भयंकररीत्या प्रदूषित केले जात आहे. कारण या महाभूतांविषयी मनुष्याला आस्था उरलेली नाही. माउलींची प्रार्थना आहे की, ही महाभूतेही मनुष्यांना आपले मित्र वाटावेत.

भूता परस्पर पडो। मैत्र जीवांचे।।

दोन राष्ट्रांना, दोन व्यक्तींना, दोन समाजांना, दोन मनांना जोडणारे अतिसंवेदनक्षम माध्यम म्हणजे मैत्री. मैत्री शांततेत होते. शांतता ही मनःस्थितीवर अवलंबून असते. मनःशांती नैतिक सत्कर्मावर आधारित असते. सर्व प्राण्यांवर निरपेक्ष प्रेम अर्थात मैत्री करणे हेसुद्धा सत्कर्मच आहे. मैत्रीच्या माध्यमातून जीवनातील विविध समस्या सोडवण्यास मदत होते. मनावरचा ताण मैत्रीत हलका होतो.

मैत्री ही बाह्य उपाधीवर अवलंबून नसते तर ती अंतरंगातील ज्ञानावर आधारित असते. अशी मैत्री सर्व प्राण्यांवर आपला प्रभाव पाडते. श्रीएकनाथ महाराज गाढवाला पाणी पाजण्यात किंवा श्री ज्ञानेश्वर महाराजांची रेड्याकडे पाहण्यात आत्मदृष्टी होती.

ज्ञानदेव म्हणे तोही माझा आत्मा।

वेगळीक आम्हा तया नाही।।

या पद्धतीने मानवाची पंचमहाभूतांशी, मानवेतर प्राणिमात्रांशी मैत्री होणे आवश्यक आहे. तैसी अघवाचि भूतमात्री। एकपणे जया मैत्री। कृपेशी धात्री। आपणपां जो।।१४८।। अ. १२

व्यापक मित्रभावाने समाजात कलह, दोष, मत्सर, असूया यांना

स्थान राहत नाही. सर्वत्र विश्वशांतीची प्रसन्नता अनुभवास येईल.

दुरितांचे तिमिर जावो। विश्व स्वधर्म सूर्ये पाहो।

जो जे वांछिल तो ते लाहो। प्राणिजात॥३॥

पापाचा अंधार जावो. विश्वस्वधर्मरूपी सूर्याने प्रकाशित व्हावे. प्राणिजात जो जे इच्छिल ते त्याला प्राप्त व्हावे.

दुरित म्हणजे पाप. विश्वातून या पापाचा अंधार नाहीसा व्हावा. पापाची भावना प्रथम अंतःकरणात निर्माण होते. नंतर त्याचे प्रकटीकरण वाणी अथवा शरीराद्वारे व्यक्त होते. राग, द्वेष, मोह, इर्षा, मत्सर, दुर्भावना, वैमनस्य, भय, आशंका आणि मिथ्या काल्पनिकदृष्टी इ. विकारांच्यामुळे मन अस्वस्थ होते. अशी व्यक्ती स्वतः तर पाप करते परंतु तिच्याशी संबंध ठेवणाऱ्या सर्वांना पाप करण्यास उत्तेजित करते. त्यामुळे एकूण सर्व समाजाला पाप प्रवृत्तीची एक प्रकारची कीड लागते. परिणामी अमर्याद दुःख पदरात पडते. याठिकाणी पाप आणि अंधार अर्थात दुरित व तिमिर ह्या प्रकारचा शब्दप्रयोग केला. तो अर्थाच्या दृष्टीने खूप जवळचा वाटतो. पाप नेहमीच अंधारातच केले जाते. पाप करणारे नेहमी निशा, म्हणजे रात्रीच्या वेळी जसे हिंस्र श्वापद आपले भक्ष्य पकडतात, तसेच अज्ञानरूपी रात्रीत कामक्रोधादी विकारांनी उत्तेजित लोक चोऱ्या, बलात्कार, अपहरण, खून इ. कृत्ये करतात. त्यामुळे पाप निर्माण होते. संतसाहित्यामध्ये ह्या संकल्पनेचा विविध अंगांनी विचार केला आहे. जो मनुष्य कायिक, वाचिक आणि मानसिक अर्थात सर्वेद्रियाने दुसऱ्यास पीडा देतो, तो प्रत्यक्ष पापाची राशीच असतो.

तो पातकांची राशी। जाण भार भूमीसी।

जो कुकर्में इंद्रियासी। उपेगा गेला॥१४०॥ अ. ३

एके ठिकाणी संत निळोबाराय पाप कोणत्या कृतीला म्हटले जाते ते स्पष्ट करतात. माणसाकडून अनेक कृती घडत असतात. परंतु जर

एखाद्या कृत्यातून परदारगमन, दुसऱ्याच्या धनाचा अपहार, दुसऱ्याची निंदा, दुसऱ्याचा द्वेष, उपहास, विषयाची आसक्ती, घरात ईश्वराची भक्ती नसणे आदी घडत असेल तर ते सर्व पाप होय. सर्वांत महत्त्वाचे पाप म्हणजे देवाचे नाव घेण्याविषयी आवड नसणे. **‘निळा म्हणे पाप मुख्य तेचि साचे। नावडे देवाचे नाम मुखी।।’** (श्रीनिळोबाराय) ह्या प्रकारची प्रवृत्ती असणाऱ्या लोकांचा सहवास करणेसुद्धा पापच आहे.

ह्या पाप प्रवृत्तीचा परिणाम फक्त माणसापुरताच न राहता निसर्गावरसुद्धा होतो. **‘मेघ पडो भीती। पिके सांडीयेली क्षिति।।’** परंतु प्रश्न निर्माण होतो की, ह्या घातक प्रवृत्तीचे बीज काय असावे? तर आपणास असे उत्तर मिळते की, या सर्व पापाचे बीज अज्ञान आहे, जेथे अज्ञान असते तेथे द्वैत निर्माण होते आणि जेथे द्वैत असते तेथे पाप असतेच. ज्ञानेशाना आदर्श समाजस्थिती अपेक्षित असल्याने त्यांच्या मते या विश्वातून सर्व पापांचे मूळ जे अज्ञान आणि त्यातून निर्माण होणारे द्वैत गेले पाहिजे. परंतु हे तेव्हाच शक्य होईल, जेव्हा मनुष्याच्या ‘स्व’ धर्माचा प्रकाश सर्वत्र पसरेल. तसा प्रकाश पसरला म्हणजे आपोआपच दुरित नष्ट होईल. त्यासाठी पुढची प्रार्थना ‘विश्व स्वधर्म सूर्य पाहो’ स्वधर्मरूपी सूर्याकडून सारे विश्व प्रकाशित होवो. ‘धर्म’ शब्दाचे अनेक अर्थ आहेत. वेद, उपनिषदे, गीता इ. ग्रंथांमधून ‘धर्मा’चा विविध अंगाने ऊहापोह झाला आहे. ‘धर्म’ सार्वजनिक, सार्वदेशिक, सर्वकालिन आणि सर्वहितकारी असा आहे. ‘धर्म’ हा शब्द ‘धृ’ या धातूपासून झाला असून त्याचा अर्थ ‘धारण-पोषण करणारे, टिकवून धरणारे तत्त्व’ असा सामान्यतः दिसतो. शतपथ ब्राह्मणात म्हटले आहे की, धर्म म्हणजे खरोखर सत्य होय.

यो वै स धर्मः सत्यं वै तत्। तस्मात् सत्यं वदन्तमाहुर्धर्मं वदतीति।।

तैत्तिरिय उपनिषदात, शिष्य जेव्हा ब्रह्मचर्य आश्रम पूर्ण करून गृहस्थाश्रमात प्रवेश करतो तेव्हा आचार्य धर्माचा उपदेश करतात, **‘प्रजातन्तू**

मा व्यवच्छेत्सी' वंशवेल खुंटवू नकोस. 'देवपितृकार्याभ्यां न प्रमदितव्यम्' देवांना आणि पितरांना हविर्होमादि करण्यात कसूर करू नये. सत्यं वद खरे बोलावे, अन्न नं निंदात तद् व्रतम् प्राणो वा अन्नम् म्हणजे अन्नाची निंदा न करणे, ते व्रत आहे, अन्न हे प्राण आहे.

“मातृदेवोभव। पितृदेवोभव। आचार्य देवोभव। अतिथीदेवोभव।।”

मातापिता, आचार्य आणि अतिथी यांचा निष्ठापूर्वक आदर सत्कार कर. 'स्वाध्यायात् मा प्रमदः' वेदाध्ययनात खंड पडू देऊ नकोस, अशा गृहस्थाश्रमात उचित आणि सर्वांगीण धर्माचा अंतर्भाव झाला आहे. महाभारतात धर्माविषयी अशी चर्चा येते.

“धारणात् धर्म मित्याहुः धर्मो धारयते प्रजाः।

यत् स्यात् धारण संयुक्तः स धर्म इति निश्चयः।।”

व्यक्तीचे व समाजाचे धारण पोषण करतो म्हणून धर्माला धर्म असे म्हणतात. वर्णाश्रम धर्माशिवाय सदगुणांचे, नीतिनियमांचे पालन करणे हा धर्म दिसून येतो.

“धृति क्षमादमोऽस्तेय शौचमिन्द्रिय निग्रहः।

धीः विद्यासत्यमक्रोधो दशकं धर्मलक्षणम्।।” मनु ६/१२

धर्माची याहीपेक्षा अनेक प्रकारे चिकित्सा केलेली आढळते. परंतु आपणास स्वधर्माची संकल्पना पहावयाची आहे. आपल्याकडे वर्णाश्रम धर्माचा यथोचित नियम पालन करणे म्हणजे स्वधर्म असे समजले जाते. परंतु विदेशात अशी स्थिती नाही. परंतु तेथील समाजालासुद्धा स्वधर्माची गरज आहे. म्हणून तेथील समाजासाठी स्वधर्माची कल्पना थोडी वेगळी करून समजावली जाते. प्रत्येकजण विविध क्षेत्रांत विविध कामे करीत असतो. त्या त्या व्यक्तीने त्या त्या कामासाठी प्रामाणिक असणे म्हणजे स्वधर्म असे सांगितले जाते. स्वधर्माची संकल्पना स्थल, काल सापेक्ष

बदलत गेली तरी काही सामान्य घटक समान असतात. जीवाला सुख प्राप्त करून देणे हा धर्माचा उद्देश असतो. म्हणून मनुष्याने धर्मपरायण राहण्याची गरज आहे.

“सुखार्थं सर्वभूतानां मताः सर्वं प्रवृत्तयः।

सुखं च न विना धर्मात् तस्मात् धर्मोपरो भव।।”

श्री ज्ञानेश्वर महाराजांनी स्वधर्माची संकल्पना अतिशय स्पष्टपणे ज्ञानेश्वरीत विशद केली आहे. सूर्य जसा अंधकार नाहीसा करतो तसा स्वधर्म पण पापाचा अंधार नाहीसा करतो.

स्वधर्मु जो बापा। तोचि नित्ययजु जाण पां।

म्हणोनि वर्ततां तेथ पापा। संचारू नाही।।८१।। अ. ३

परंतु जेव्हा स्वधर्माचा त्याग केला जातो तेव्हा समाजात द्वेष, दुष्टपणा, दुराग्रह, अभिनिवेश, पक्षपातीपणा, संकुचितपणा, अविश्वास, आळस, प्रमाद ह्या प्रवृत्ती वाढतात. मग समाज निष्प्राण, निरुत्साही, कुत्सित, कलुषित, कुटील होईल आणि सुखाचा स्रोत नाहीसा होईल अशी ज्ञानेशांची धारणा आहे.

तैसा स्वधर्मु जरी लोपला। तरी सर्व सुखांचा थारा मोडला।

जैसा दिपासवे हरपला। प्रकाशु जाय।।११०।। अ. ३

स्वधर्म अंगी बाणणे यातच खरे कल्याण आहे. यासाठी प्रत्येकाने आपल्या वाट्याला आलेले कर्म चोख, शुद्ध भावाने आणि निष्ठेने केले तर तो त्याचा स्वधर्म होईल. त्यामुळे संपूर्ण समाजात प्रेम, करुणा, स्नेह, सद्भाव, त्याग, बलिदान, सहयोग, सहकार, विश्वास, अभ्युदय आणि विकास यांनी भरलेले जीवन ओजस्वी, उदात्त, अभय आणि अचिंत्य होईल. पत्नीने काया-वाचा-मनाने पूर्णपणे पतीला समर्पण होऊन एकनिष्ठेने आणि विश्वासाने आयुष्याची वाटचाल करणे, तसेच पतीने सुद्धा पत्नीशी उत्तम वागून उभयतांनी धर्म, अर्थ, काम आणि मोक्ष

संपादन करणे हा पती-पत्नीचा स्वधर्म आहे. श्रोत्रिय ब्रह्मनिष्ठ आणि कृपाळू श्रीगुरूने शिष्याला आत्मज्ञान सांगणे व शिष्याने काया-वाचा-मनाने गुरूंची मनोनुकूल सेवा करणे व शेवटी जीवन्मुक्तावस्था प्राप्त करून घेणे हा गुरू-शिष्याचा स्वधर्म आहे. प्राध्यापक, शिक्षक, संशोधक यांनी ज्ञानसाधना करण्यात त्यांचा स्वधर्म आहे. सैनिकांनी देशरक्षण करणे, व्यापाऱ्याने योग्य मोबदल्यात चांगला माल समाजाला पुरवणे, कामगारांनी उत्तम काम करणे इ. हा ज्याचा त्याचा स्वधर्म आहे. तात्पर्य जगातील सर्वांत उच्च स्थानावर असणाऱ्या श्रेष्ठ व्यक्तीपासून ते कनिष्ठातील कनिष्ठ सामान्य सेवकापर्यंत सर्वांनी आपले कर्तव्य व्यापक लोकहित लक्षात घेऊन करावे. ते कर्म ईश्वरप्राप्त समजून, त्यावर निष्ठा ठेवून केले तर खरा स्वधर्म आचरला जातो. हीच ज्ञानेशांची प्रार्थना आहे. **विश्व स्वधर्म सूर्ये पाहो।** आपण आपले आत्मकल्याण करून घेणे हाही स्वधर्म आहे.

“उद्धरेदात्मनात्मानं नात्मानमवसादयेत्

आत्मैव ह्यात्मनो बन्धुरात्मैव रिपुरात्मनः॥” गीता ६.५

जेव्हा आपण आपले कल्याण करून घेतो तेव्हा आपणच आपले मित्र असतो. तसे नाही केले तर आपणच आपले शत्रू होत असतो. ह्याकरिता स्वकर्तव्य आचरणाने प्रवृत्तीलक्षण भक्ती व ज्ञान यांच्या साहाय्याने निवृत्ती लक्षणधर्माचे, पालन करता येते. या सर्व स्वधर्मातून ईश्वर शरणागती आणि आत्मज्ञान प्राप्ती करून घेता येते. हाही स्वधर्माचा हेतू आहे. “**विश्व स्वधर्म सूर्ये पाहो।**” याचा अर्थ विश्व, आत्मज्ञानरूपी सूर्याने प्रकाशित होवो असा होतो.

निजधर्म हा चोखडा। नाम उच्चारु घडघडा।

भुक्ती मुक्तीचा सवंगडा। हा भवसिंधु तारक॥ किंवा
तरी झडझडोनी वहिला निघ। इये भक्तिचिये वाटे लाग।
जिया पावसी अव्यंग। निजधाम माझे॥५१६॥ अ. ९

ईश्वर स्मरण किंवा आत्मज्ञान प्राप्त करून घेणे हा स्वधर्म जरी असला तरी समाजाकडून बाह्य जगाचे ज्ञान करून घेण्यासाठी जितका प्रयत्न केला जातो तितका आत्मज्ञानासाठी प्रयत्न केला जात नाही ही मोठी खेदाची बाब आहे. परंतु तसा प्रयत्न समाजाकडून झाला तर सर्व समाधानी होतील. आत्मज्ञानाने पापाचे मूळ जे आत्मस्वरूपाचे अज्ञान त्याचे मूलच्छेदन होईल, म्हणून आत्मसाक्षात्कार (Self-realisation) हाच खरा 'स्वधर्म' होय.

तया सर्वात्मका ईश्वरा । स्वकर्म कुसुमांची वीरा ।

पूजा केली होय अपारा । तोषालागी॥११७॥ अ. १८

म्हणोनी मोक्षलाभालागी । जो व्रते वाहतसे अंगी ।

तेणे स्वधर्मु आस्था चांगी । अनुष्ठावा॥१२२॥ अ. १८

अशा प्रकारे स्वधर्मरूपी सूर्याच्या प्रकाशाने पापाचा अंधार नाहीसा होऊन संपूर्ण विश्व त्या प्रकाशाने प्रकाशून निघाल्यानंतर ज्ञानराज पुढील प्रार्थना करतात.

जो जे वांछील तो ते लाहो । प्राणिजात॥

खळांचा वाकडेपणा जावा. त्यांची सत्कर्मात आवड निर्माण व्हावी. सर्व प्राणिमात्रात मैत्रीचे संबंध प्रस्थापित व्हावेत. त्याचप्रमाणे अज्ञानरूपी अंधाराचा नाश व्हावा. विश्व स्वधर्मरूपी ज्ञानसूर्याने प्रकाशित व्हावे. हे सर्व झाल्यानंतर जो जी इच्छा करील ती त्याला प्राप्त व्हावी असे ज्ञानेशांचे मागणे आहे. हे सर्व झाल्यानंतर व्यक्तींच्या मनात वेदोक्त शास्त्रानुकूल न्याय्य, नैसर्गिक, योग्य आणि अखिल समाजाच्या कल्याणाची इच्छा निर्माण होणार, ती आवश्यक असणारी इच्छा पूर्ण व्हावी अशी ज्ञानेशांची मनीषा आहे.

